

Umí váš telefon mluvit?

Jak zkoumat zvukovou stránku jazyků a jak tyto poznatky použít mimo jazykovědu?

- tvorba a vnímání řeči
- mluvící stroje a poslouchající stroje
- fonetika jako nástroj pro odhalení zločinu

Aleš Bičan

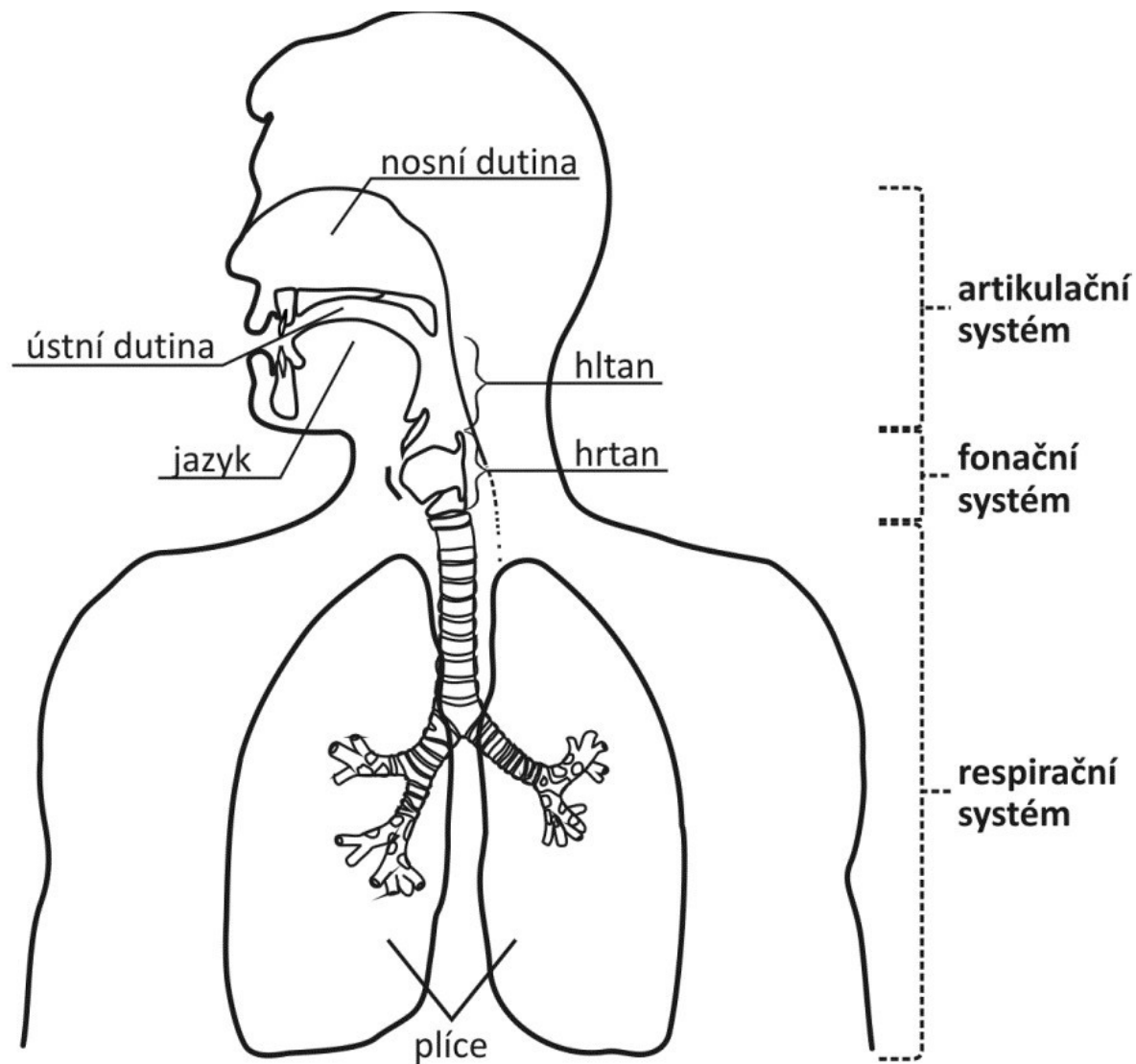
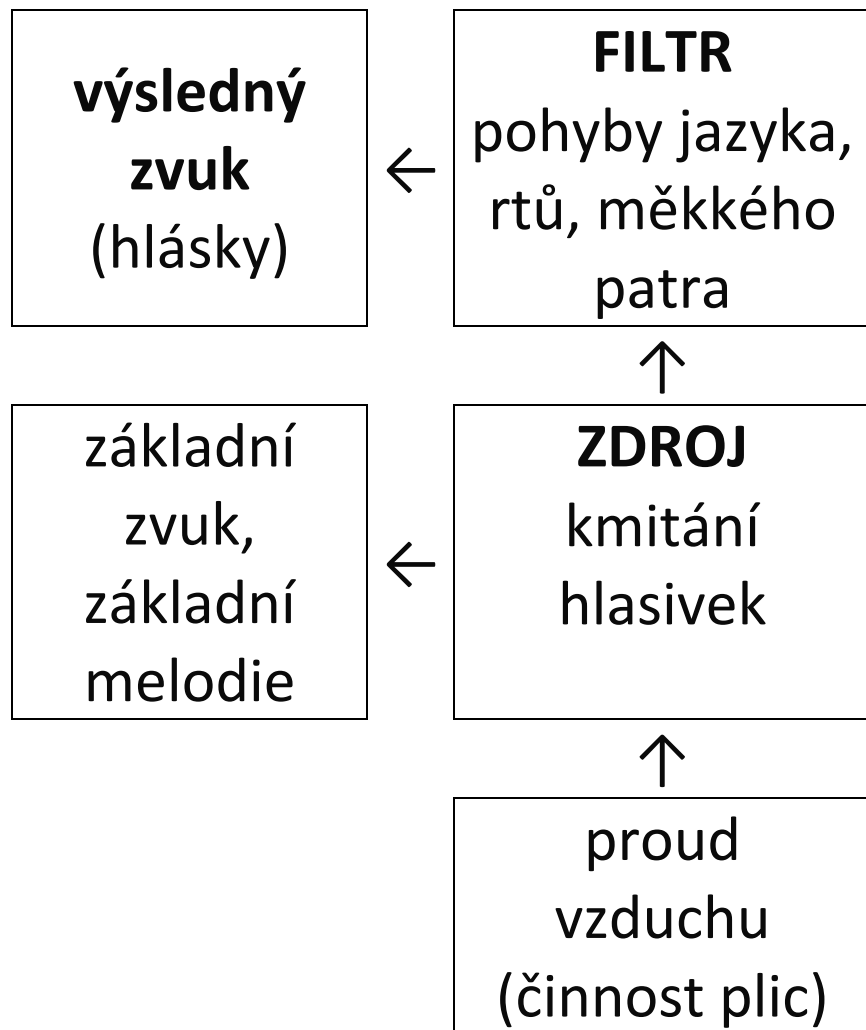

Jaké aspekty řeči chceme zkoumat a jaké nástroje pro to použijeme?

<i>Co zkoumat?</i>	tvorba řeči	vnímání a porozumění řeči	řeč jako druh zvuku	využití řeči pro komunikaci
<i>Jak zkoumat?</i>	• přímé pozorování • rentgen • umělé patro	• přímé pozorování • nahrávky	• přístroje analyzující zvuk • počítačové programy^[*]	• přímé pozorování • chování mluvčích • analýza jazykových dokladů
<i>Jaká disciplína?</i>	ARTIKULAČNÍ	PERCEPČNÍ	AKUSTICKÁ	FONOLOGIE („funkční fonetika“)
	FONETIKA			

[*] např. Praat, <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

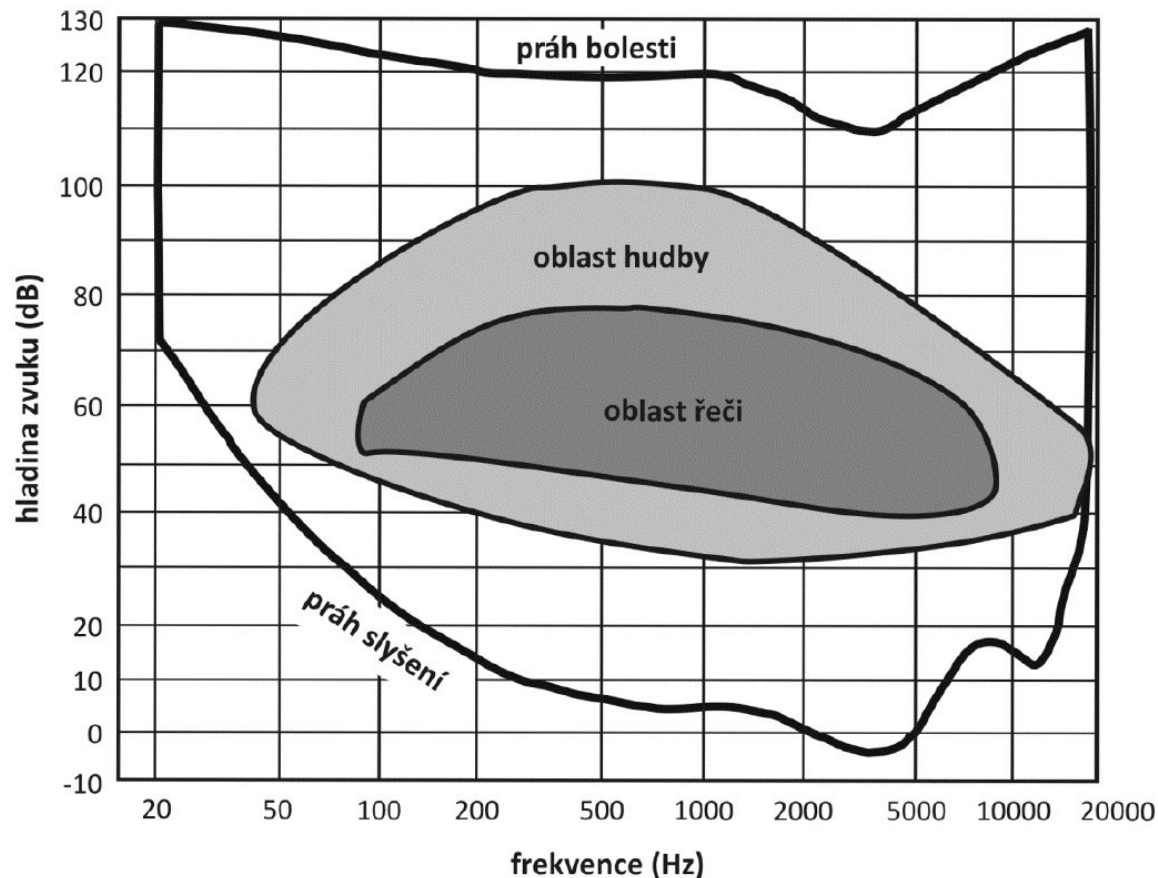
Tvorba řeči: artikulační fonetika

Vnímání a porozumění řeči: *percepční fonetika*

- Lidské ucho je schopno vnímat jen určitý rozsah zvuků (**biologický filtr**)
- Vnímání zvuků je však **selektivní**: malé dítě je schopno rozpoznat všechny zvuky lidských jazyků, ale postupně tuto schopnost ztrácí a omezuje se pouze na zvuky svého jazyka (např. Japonci [r] *right* × [l] *light*, Češi [n] *sin* × [ŋ] *sing*)
- Posloucháme rty a vidíme zvuky aneb nevnímáme pouze sluchem, ale i **zrakem**^[*]

[*] McGurkův efekt, <https://www.youtube.com/watch?v=PWGeUztTkRA>

- Vnímání může být ovlivněno tzv. **primingem** (priming): dřívější podnět ovlivňuje pozdější chování a myšlení

➤ *Případ Davida Baina*

(odsouzen za vraždu 1995, později osvobozen v odvolacím řízení)

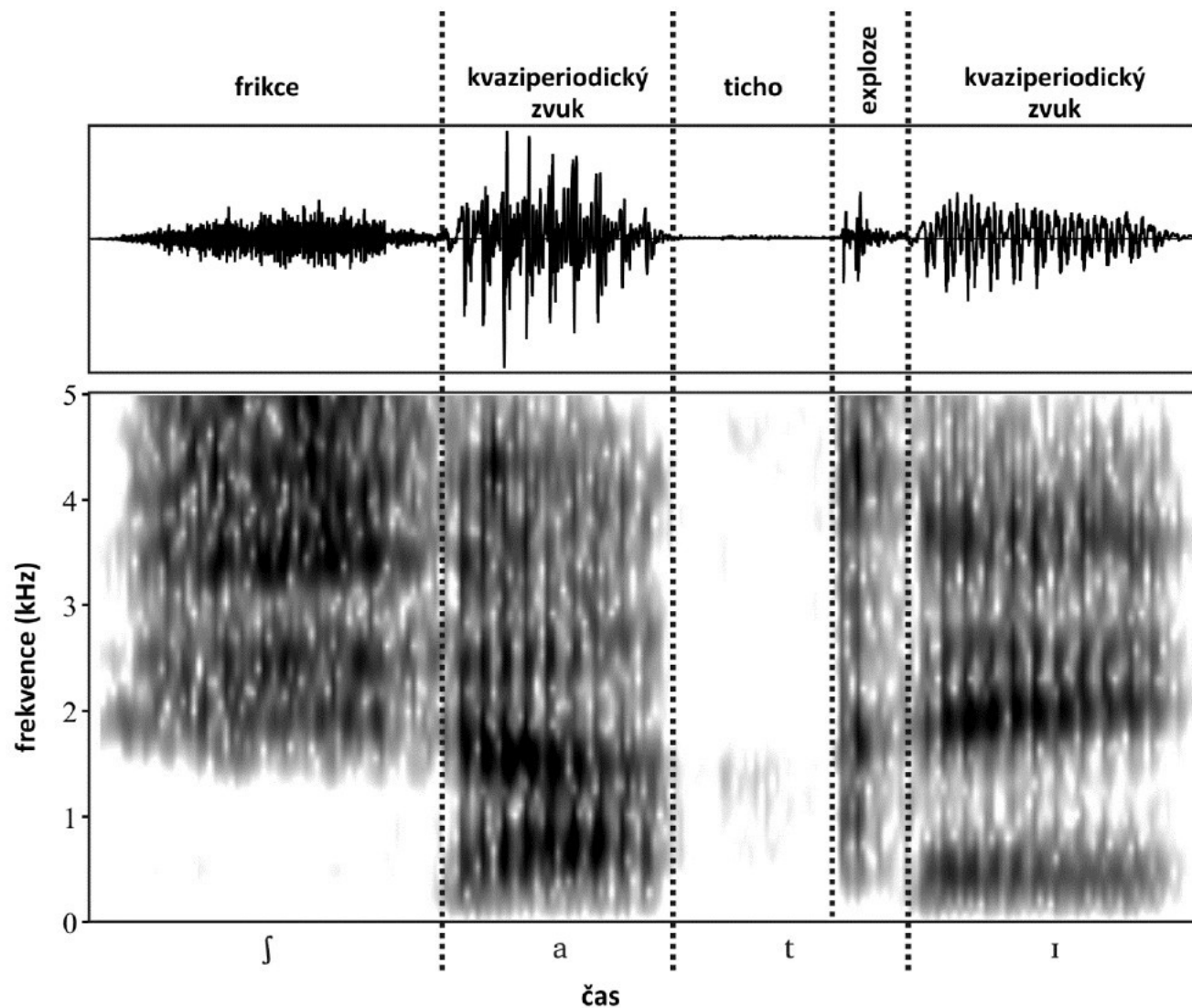
- Řekl Bain v telefonu *I shot the prick.*?

Řeč jako zvuk: *akustická fonetika*

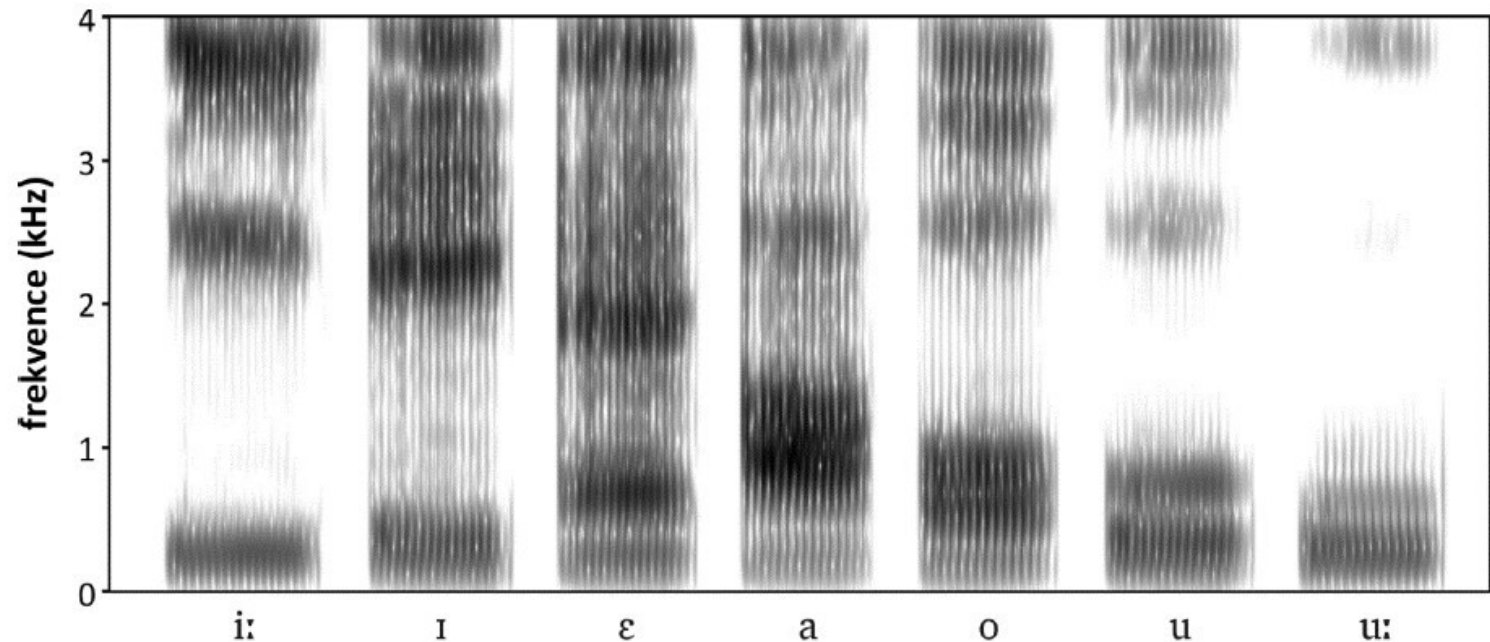
Řeč je kombinace

- **tónových zvuků**
(pravidelné kmitání a rezonance)
  - **šumových zvuků**
(nepravidelné šumy vzniklé třením)
  - **ticha** (při uzavření průchodu vzduchu)
-
- Tónové zvuky lze rozdělit na různé složky, každá má jinou **frekvenci** a **intenzitu**
  - Nejvýraznější jsou samohlásky díky svým **formantům** (frekvenční složky s výraznou intenzitou – tmavé pruhy ve **spektrogramu**)

Existuje unikátní otisk hlasu stejně jako unikátní otisk prstu?

- Nejspíš ne, protože hlas jedince je odrazem jeho **fyziognomie** (velikost hlavy a dutin, velikost a tvar hlasivek) a **výchovy** (naučíme se mluvit určitým způsobem) [*nature* × *nurture* : dědičnost × prostředí]
- Každý má jiný **idiolekt** projevující se jako specifická výslovnost (**akcent**), jako odraz regionální variability (**dialekt**) nebo sociální variability (**sociolekt**)
- I jednovaječná identická dvojčata mají jiný hlas

To je všechno pěkné, ale k čemu to je?

- Jak poznatky o lidské řeči použít pro zjednodušení a zlepšení lidského života?
- Jak mohou tyto poznatky napravit, co jsme my nebo příroda „pokazila“?
- Jak může být fonetika užitečná v různých odvětvích lidské činnosti (pracovní, umělecké, právní, vědecké atd.)?

Fonetika

- Jazykovědná disciplína s největším přesahem k přírodním vědám
- Jazykovědná disciplína s největší využitelností v praxi
- Mediálně zajímavá

např. Radek Skarnitzl (ředitel Fonetického ústavu FF UK) v *Show Jana Krause*:

<https://www.youtube.com/watch?v=ZjKbBB-JpmQ>

Možnosti aplikace fonetiky v praxi (výběr)

Informační technologie, strojírenství (řečové technologie)	Kriminalistika (forenzní fonetika)	Lékařství (foniatrie, logopedie)
• vytvoření umělé řeči • automatické rozpoznání řeči • automatické rozpoznání jazyka	• rozpoznání mluvčího • identifikace mluvčího • profilování mluvčího • rozpoznání toho, co bylo řečeno	• odstranění vrozených a poúrazových vad, poruch řeči • nápravy řečových vad a chybné výslovnosti

Vzdělávání	Umění	A další...
• výuka cizích jazyků • výuka správné výslovnosti	• tvorba jazyků • řeč jako herecký prostředek • zpěv	• např. reklama, tvorba značek (branding), animace

Mluvicí stroje: syntéza řeči

- Může lidskou řeč vytvořit něco jiného než člověk?
- Lze vytvořit mechanický mluvicí stroj?[*]
- Lze elektronicky generovat řeč stejně jako jiné zvuky?

[*] Wolfgang von Kempelen (1734–1804),

https://www.youtube.com/watch?v=k_YUB_S6Gpo

Praktické výhody:

- Lidé s poruchou řeči by mohli mluvit
- Slepí lidé by mohli mít přístup k psanému textu
- Líní lidé by nemuseli číst, ale jen poslouchat
- Přístroje by mohly nahradit práci lidí (při poskytování informací přes telefon, automatický dabing)

Alexa (Amazon), Siri (Apple), Cortana (Microsoft)

Jak probíhá syntéza řeči?

- Převod textu do řeči (**TTS**: text to speech)
- Převod není přímý, ale probíhá přes **fonetickou transkripci**

[| | 'fonetikaʊje | 'jazikovjedna: | 'distɕipli:na | 'zabi:vaji:tsi:ʊse | 'materija:lɲi: | 'stra:ŋkou | 'zvukovi:x | 'vi:razovi:x | 'prostřetku: | 'jazika | |]

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (revised to 2005)

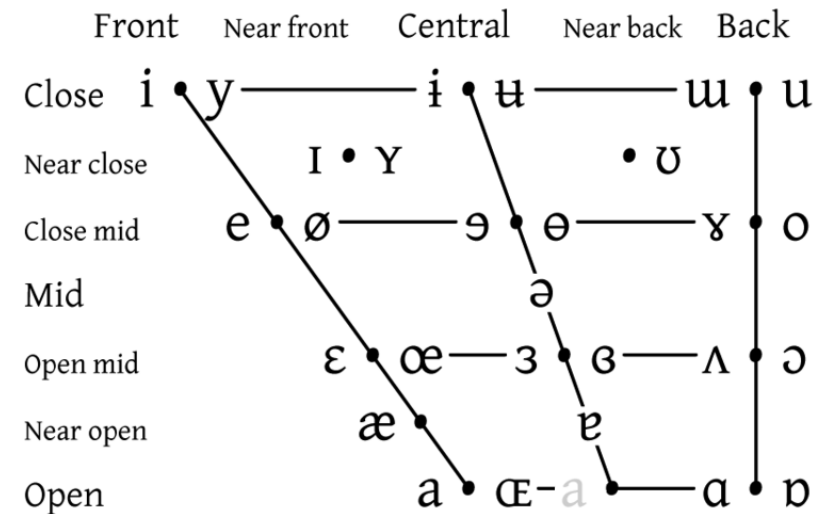
CONSONANTS (PULMONIC)

© 2005 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			ɾ					ʀ		
Tap or Flap		ⱱ		ɽ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

VOWELS

Vowels at right & left of bullets are rounded & unrounded.

Psaný jazyk ≠ mluvený jazyk

- Zapisujeme i to, co nevyslovujeme (řeč se rychle mění, psaný jazyk méně)
čeština: *jsi*, *leccos*, *srdce*
angličtina: *late*, *knight*, *write*
mezery (!): *dá mi* × *dámy*
- Vyslovujeme i to, co nepíšeme (více, než si myslíme)
přízvuk: angl. *import*_{podš. jm.} × *import*_{sloveso}, č. *na stole* × *stole*
některé hlásky: [fʔoku] *v oku*, [marije] *Marie*
- Pravopis je víceznačný (jeden **grafém** = více **fonů**)
pouček [pouček] × [poʔuček]
ion [jo:n] × *špion* [špijo:n]
baby [babi] × [bejbi]

like o in go	like oo in too	like off in offer	like uff in suffer	like ow in flower	like aw in saw	like a in above	like up in up
though	through	cough	rough	plough	bought	borough	hiccough
although		trough	tough	drought	fought	thorough	
dough			enough		thought	thoroughfare	
doughnut					ought		

- Někdy zapisujeme celé pojmy
100 % studentů × 100% úspěšnost
777 123 567
- Jindy zase zkracujeme
sv. Tomáš × sv. první
IPA [ipa] × [i:pe:a:]

Vlastní syntéza: generování umělé řeči

	Přístupy k syntéze řeči	
	parametrický	konkatenační
Východiska:	● akustické vlastnosti řeči zaznamenané jako číselné hodnoty	● reálné promluvy (které se rozloží, složí a smíchají)
Metoda:	● zřetězení modelů řečových jednotek pomocí statistických modelů	● zřetězení vhodně vybraných reálných zvukových jednotek
Výhody a nevýhody:	● stabilní kvalita, nižší kvalita řeči kvůli zprůměrování hodnot parametrů ● vysoká adaptabilita	● větší paměťová náročnost, ale přirozenější řeč ● občasný výrazný pokles kvality u neobvyklých spojení řečových jednotek

Ukázky obou:

<http://www.kky.zcu.cz/cs/research-fields/acoustic-speech-synthesis>

Co se skládá při (konkatenací) syntéze?

Slova, to je jasné!

- Časově náročné

velké množství slov a slovních tvarů

asi 120 000 podstatných jmen × 7 pádů × 2 čísla = 1 680 000 různých tvarů podstatných jmen v češtině

- Náročné na hardware a software

nutnost uložit nahrávky všech slov a rychle mezi nimi vyhledávat

- Prakticky nemožné

žádná databáze nezaznamenává všechna slova (často chybí **nářeční slova, vlastní jména**)

nová slova stále přibývají (**neologismy, přejímky**)

Tak **hlásky!**

- Navzdory hláskovému písmu po hláskách vůbec nemluvíme
pes není [p] [e] [s]
malé děti a negramotní lidé nejsou obvykle schopni hlásky rozeznat
- Řeč je nepřetržitá, hlásky na sebe plynule navazují a navzájem se ovlivňují
důsledkem **koartikulace**
[ki]tara × [ku]ře
- Reálnější jednotkou tvorby a vnímání řeči je **slabika** (ale podobné problémy)

Tak co tedy? **Difony!**

- Difon (di-fon): spojení dvou vedle sebe stojících hlásek (fonů), popř. ticha
strana = ticho-[s] + [st] + [tr] + [ra] + [an] + [na] + [a]-ticho

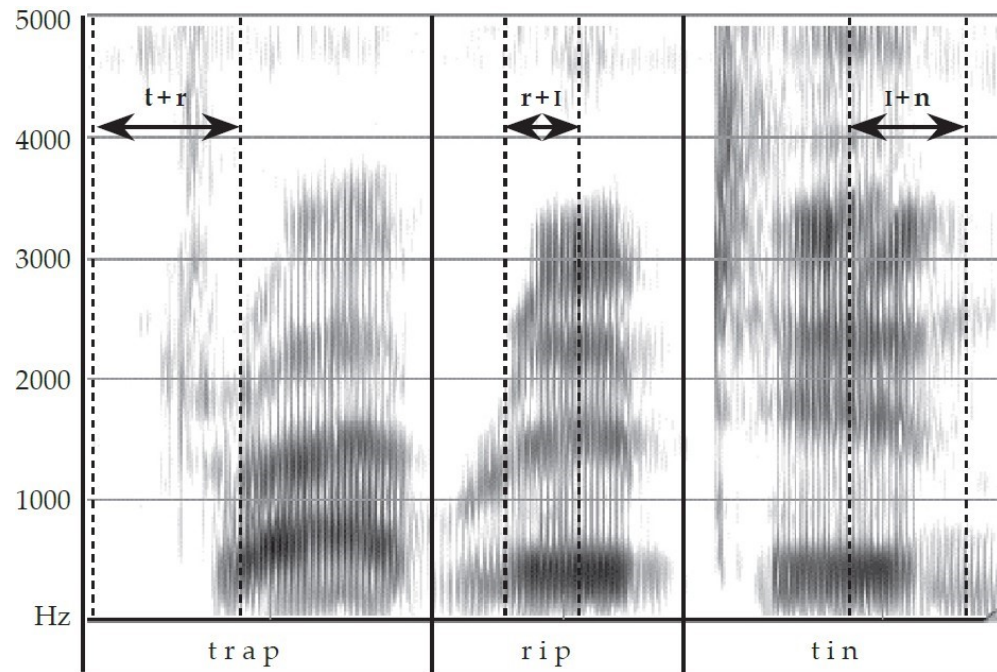
- „Slepí“ se dohromady a překryvy se upraví

- Dnes se však používá kombinace jednotek různé velikosti a volí se nejlepší kandidát

stranám: [stran] + [na:m]

stranovat: [stra]_{strana} + [anovat]_{panovat}

- I náš mozek nejspíš takto řeč ukládá a tvoří

To ale nestačí!

- Je nutné vzít v úvahu rozdíly v melodii (**intonaci**) a síle řeči (**přízvuku**)

*import*_{podst.jm.} × *import*_{sloveso}

pole × *na pole*

To je moje. × *To je moje?* × *To je moje!*

Upéct ne, uvařit. × *Upéct, ne uvařit.* × *Upéct, neuvařit.*

Jak dobrá je syntéza řeči?

- Dvě protichůdné síly: **srozumitelnost** × **přirozenost**
- Vysoce srozumitelné syntézy málo přirozené
- Vysoce přirozené syntézy mohou být méně srozumitelné
- V reálné řeči dochází k zjednodušování a splývání hlásek

A já mu povídám, ty vole, to nemůžeš šidit, protože to on pozná!

[ʔa ja: mu povi:da:m ti vole to nemu:žeš šidit protože to ʔon pozna:]

×

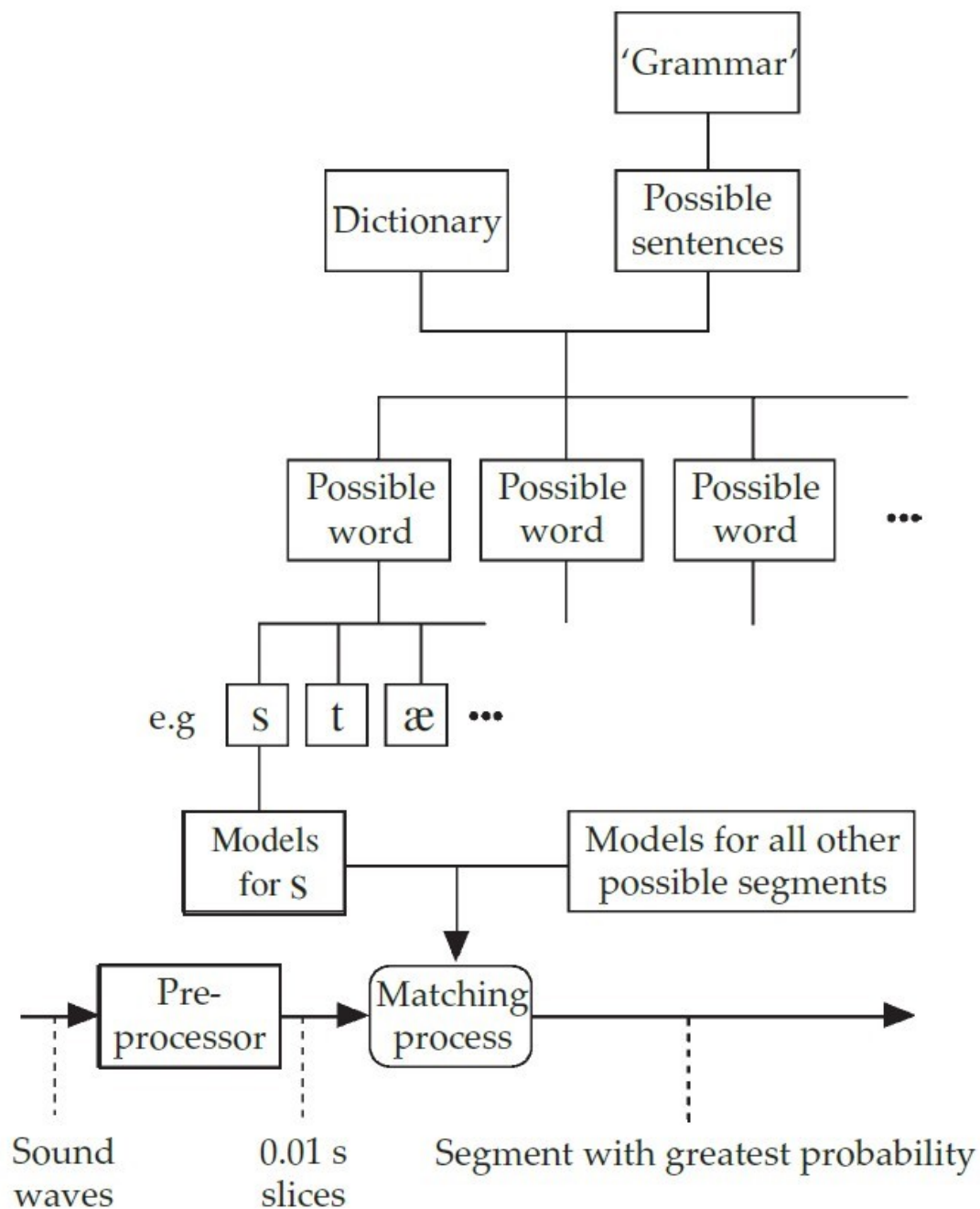
[ʔa ja m̩ pa:m ti we to nem̩že šidit p̩še to:n pozna:]

Poslouchající stroje: Automatické rozpoznání řeči (ARŘ)

- Daleko složitější než syntéza řeči
  - u syntézy stačí vytvořit jeden hlas, ale u ARŘ pracujeme s miliony různých hlasů
- Proto se systémy obvykle omezují na konkrétní mluvní situace
  - např. komunikace s bankou přes telefon, informace o letech
- Nebo omezeny na konkrétního mluvčího, kterého se **učí** rozpoznávat

Jak ARŘ probíhá?

- Nahrávka se rozdělí na úseky po 10 ms
- Počítač (neuronová síť) srovnává každý úsek s databází zvuků a stanovuje míru pravděpodobnosti, jakou zvuk odpovídá různým hláskám
- Zároveň se vypočítává kontextuální (**fonotaktická**) pravděpodobnost pro danou hlásku
- A také jazyková (**syntaktická**) pravděpodobnost pro dané slovo a posloupnost slov
- Výsledek je **nejpravděpodobnější** shoda

Fonotaktika

- Kombinace hlásek (fonémů) nejsou v jazyce náhodné
- Některé kombinace nejsou možné
  - [t'] + [e:]
  - [t] + [č] na začátku slov
  - [ř] + [j] uvnitř kořene
- Některé kombinace jsou častější než jiné
  - na začátku slov: [př] > [pr] > [st] > [sp] > [kr] > [tr] > [sl]

Jak to zjistit?

- Rozborem zvukové struktury slov nebo experimenty s mluvčími
- Pro češtinu existuje *Fonologický korpus češtiny* (transkripce 461 tisíc slov)^[*]

^[*] <https://ujc.avcr.cz/phword>

Jaká je v češtině pravděpodobnost dalších hlásek po nosovce?

1. hláska

2. hláska

3. hláska

nosovka	[m]: 32 %
	[n]: 62 %
	[ň]: 2 %

samohláska: 82 %
souhláska: 18 %
samohláska: 100 %
souhláska: 0 %
...

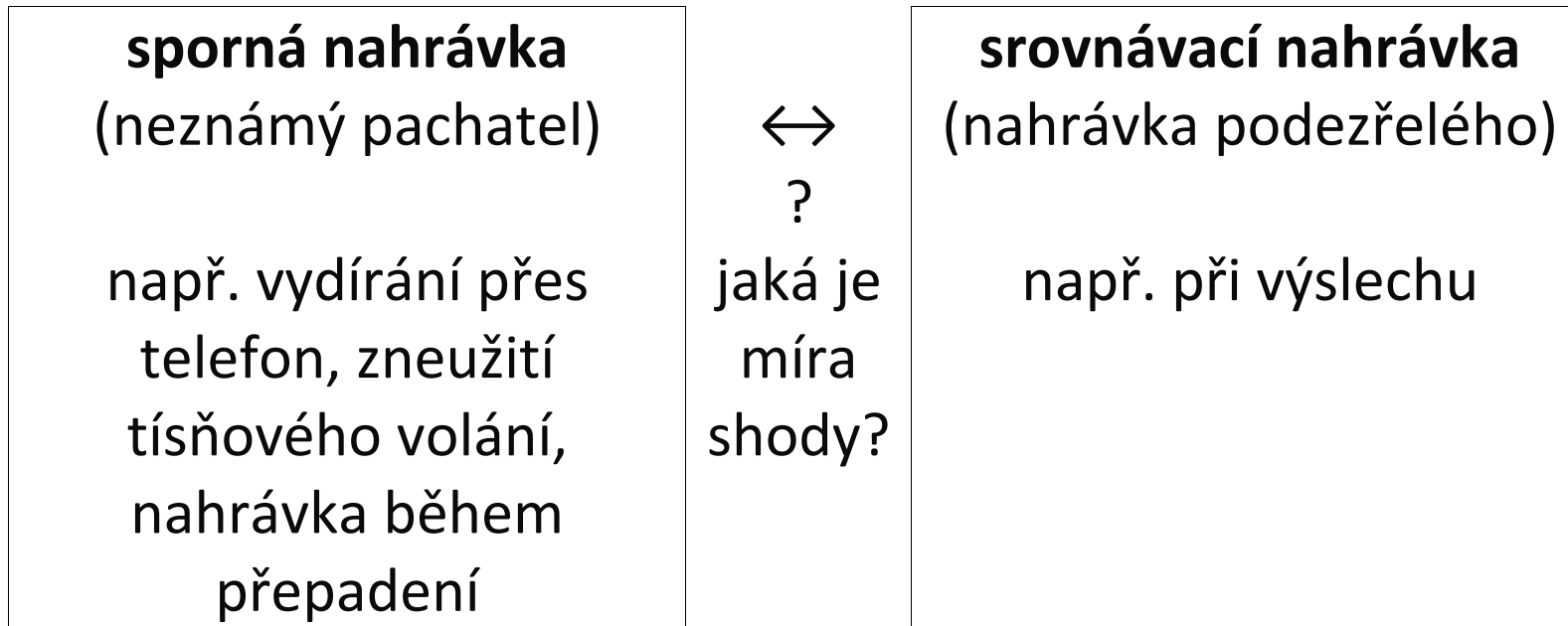
krátká s.: 90 %	[a]: 35 %
	[e]: 17 %
	[i]: 21 %
	[o]: 20 %
	[u]: 7 %
dlouhá s.: 10 %	...
...	...
krátká s.: 93 %	[a]: 30 %
	[e]: 62 %
	[i]: 1 %
	[o]: 5 %
	[u]: 1 %
dlouhá s.: 7 %	...
...	...
...	...

Forezní fonetika *aneb* čím může být fonetika prospěšná pro kriminalistickou praxi?

Některé úkoly forezní fonetiky

Identifikace mluvčího	Profilování mluvčího	Analýza obtížných nahrávek	Autentizace nahrávky
• kdo to mluvil?	• co nám řeč řekne o mluvčím?	• co bylo řečeno?	• manipuloval někdo s nahrávkou?
• existuje nahrávka, máme podezřelého	• existuje nahrávka, ale žádný podezřelý	• nahrávka je nezřetelná	• chceme ověřit autentičnost nahrávky

Identifikace mluvčího

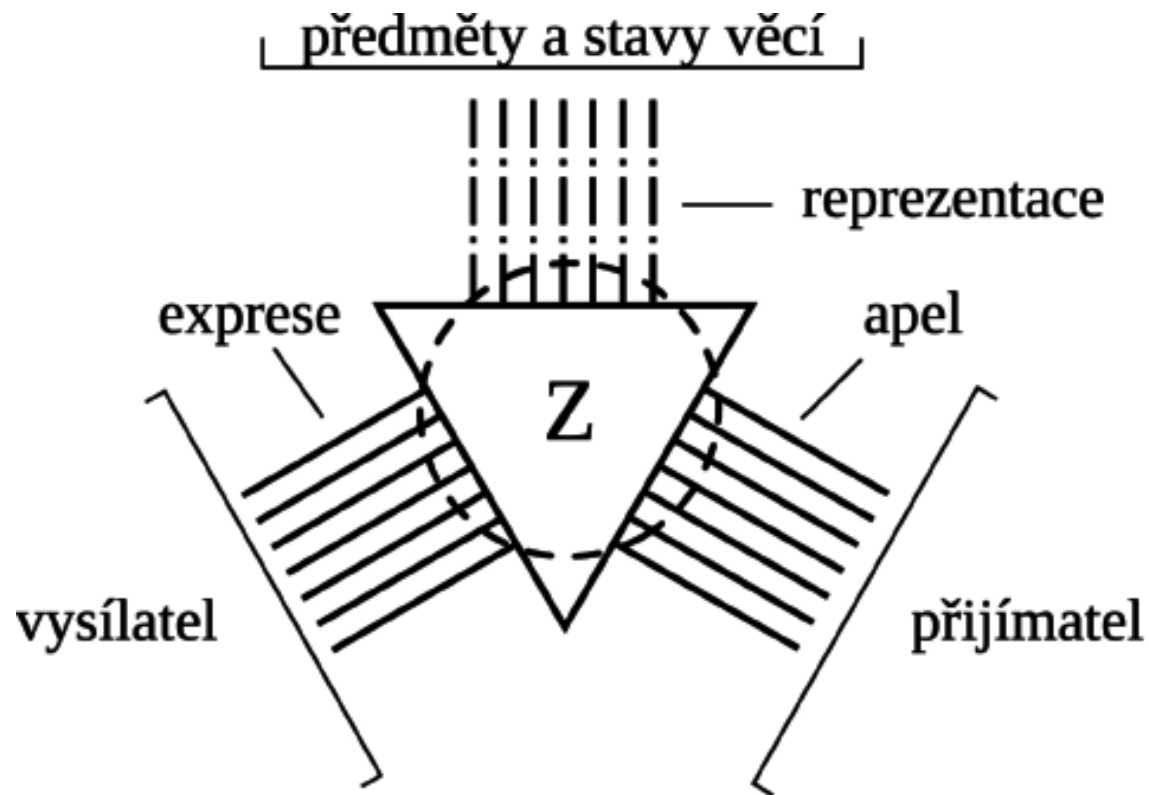
Problémy

- Nahrávka pachatele často bývá nekvalitní
- Pachatel záměrně mění hlas
- Podezřelý je nahráván v jiné řečové situaci

Profilování mluvčího

- Promluvy nepřenášejí jen informaci zakódovanou do slov (**reprezentativní fce**), ale také informace o nás (**expresivní/výrazová fce**)
- Promluvy zároveň nějak působí na posluchače (**apelativní fce**)
- Na našem způsobu mluvení se projevují různé sociální faktory (pohlaví^[*], věk^[**], místo narození/pobytu, vzdělání, společenské postavení, zaměstnání atd. → předmět zájmu **sociofonetiky**, odvětví **sociolingvistiky**)

[*] biologicky dané, avšak sociokulturně ovlivněné

[**] neprůkazné, mluvčí mají tendenci nadhodnocovat a podhodnocovat věk

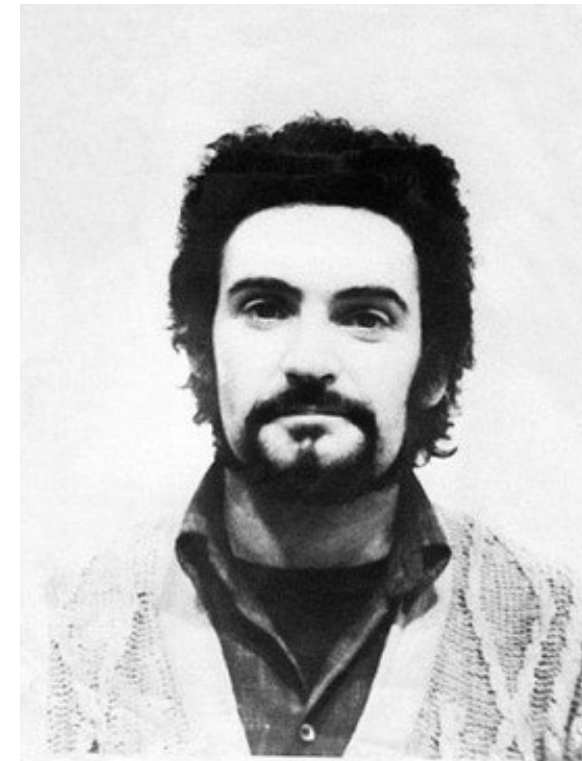
- Na mluvení se projevuje i **požití omamných látek**

- *Havárie tankeru Exxon Valdez* (největší ropná katastrofa, 1989)
  - fonetické zkoumali nahrávky kapitánových radiových zpráv
  - mohl být pod vlivem alkoholu (výslovnost [š] místo [s])

- Zkušený fonetik (jazykovědec) může z nahrávky „vyčíst“ informace o mluvčím a **vytipovat okruh podezřelých**

- *Yorkshirský rozparovač, 70. léta 20. století* (13 ubodání žen, 7 pokusů o vraždu)
  - na základě nahrávky jazykoví experti lokalizovali čtvrt ve městě Sunderland
  - autor nahrávky John Humble byl skutečně z této čtvrti, ale nebyl yorkshirským rozparovačem; tím byl Peter Sutcliffe →

Literatura

- Skarnitzl, Radek – Šturm, Pavel – Volín, Jan. 2016. *Zvuková báze řečové komunikace: Fonetický a fonologický popis řeči*. Karolinum. [odtud většina fonetických obrázků]
- Skarnitzl, Radek (ed.), 2014. *Fonetická identifikace mluvího*. Karolinum.
- Ladefoged, Peter – Disner, Ferrari. 2012. *Vowels and Consonants*. Třetí vydání. Wiley-Blackwell.
- Munro, Murray J. 2021. *Applying Phonetics*. Wiley-Blackwell.
- Matoušek, Jindřich. 2017. SYNTÉZA ŘEČI. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.
URL: <https://www.czechency.org/slovník/SYNT%C3%89ZA%20%C5%98E%C4%8CI>
- Nekula, Marek. 2017. FUNKCE JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.
URL: <https://www.czechency.org/slovník/FUNKCE%20JAZYKA>